

## Alkalmi reminiszcenciák a Bori Imre-emkéjében

### Előzetes tudnivalók

Egy több mint négy esztendeje tartott (a kilencvenedik felé közeledő ember számára szinte végtennek tűnő múltban, s ezért talán már idejétmúltnak is tekinthető) előadásom szövegét olvasom a Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia (VMTDK) Látószög című kiadványában. Az ott kifejtettek újraolvasása érlelte meg bennem a szándékot, hogy e gondolatfolyamban most utólag megjelöljem Bori Imre helyét, aki az idén töltené be nyolcvanadik életévét, ha mostoha sorsa ezt lehetővé tette volna. Ez a jubiláris s egyben virtuális évforduló (illetve születésnap) készítetett arra, hogy felidézsem e témérdek esztendő néhány emlékmozzanatát, hogy fellapozzam azokat egyre nagyobb kihagyásokkal bajlódó emlékezetem támasztékául, meg hogy magam is világosabban lássam egymás iránti viszonyunkat, hisz 15 éves kora óta volt hol szorosabb, hol lazább kapcsolatunk egymással. Hatvannégy évvel ezelőtt tanár-diák relációban, a múlt század ötvenes éveitől kezdve úgyszólván mindvégig kollegiális viszony fűzött össze bennünket a Tanszéken s a Hungarológiai Intézetben; hosszú évekig egymás „főszerkesztői” is voltunk (én az övé az Intézet Tudományos Közleményeiben, ő az enyé a Hídban), meg aztán sokáig egy lapos tetejű toronyházban együtt is laktunk Újvidéken, én a 7., ő az 5. emeleten. (Földváron, Csókán meg Zentán úgy mondanák: „egy padlás alatt”). Együtt írtuk, szerkesztettük, állítottuk össze a magyar középiskolák összes irodalmi tankönyveit és olvasókönyveit, de akadémiai kiadású irodalomtörténeteket is. (Nem szólva az antológiákról, novellagyűjteményekről, s egyéb többszerzős munkákról.)

E sok évre és sok közös munkára való visszatekintés, a Bori Imréről szóló írások keresése végül is oda vezetett, hogy értékelő szándékú és célú írásom védő és védekező jelleget öltön, amint azt az alábbiak is tanúsítják. A szöveg el is készült, s jó fél esztendeig várta megjelenését egy másik orgánumban szerkesztőjének asztalfiókjában, hogy aztán időszerűségét veszve végül is a papírkosárba kerüljön. Azóta többen is megkérdeztek, mi az oka tartózkodásomnak ezen az úgyszólván mindannyiunkat fog-

lalkoztató, a hazai magyar íróvilág egészét érintő alkalomból. Erre azonban én csupán a szerkesztéspolitikára (inkább csak sejtett, mintsem ismert) okaira célozva adhattam valamilyen ingatag választ, arra is célozva, hogy az egykori kritikussaim és volt kollégáim az oly dicséretesnek minősített értekező prózám megfakulását, előregedését, hanyatlását érezték benne. Semmi pöröm velük, csupán a „magam mentségére” hozom fel, hogy korántsem valamilyen hirtelen támadt mazochisztikus indulat ösztökélt, hogy másutt kopogtassak e csenevész írással. Meg annak a felfogásnak (gyanúsításnak) a cáfolatául, amely holmi pálfordulást vél felfedezni pályám végén. De Bori Imre elnézését is ki kell kérnem az olyan gondatlanságomért, amely az ő sajnálatos távozását merőben gyakorlatias és profán céllal használta fel: érvként egy tagfelvételre kiírt akadémiai rutinpályázaton, mondván (és írván jelöltem minősítésében), hogy Bori Imre, Herceg János, Sinkó Ervin elhunyt (s magam nagyfokú fizikai leromlása után) a magyar kulturális, tudományos, irodalmi stb. teendők ellátása szinte lehetetlenné vált, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián (SANU), mert többé nincs senki, aki erre alkalmas lenne. (Nota bene: Sinkó „csak” a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia tagja volt, a fent említett többi – ún. „Ogranak” formájában a SANU-é, miután az bekebelezte a VANU-t). Érvésem azonban nemigen hatotta meg a SANU tagjait, mert míg jelöltem tagságára az „Ogranak” úgyszólván elsöprő többséggel megszavazta a fölvételt, a belgrádi SANU-plénum ugyanilyen túlsúllyal elvetette. S itt kell ismételtelen elnézését kérnem Bori Imrétől s a név szerint említettekől azért az eljárásomért és szemléleti ridegségemért, hogy a jelöltről írt referátumomban nem az ő tudományos, irodalmi vagy művészeti eredményekkel érveltem, hanem mint afféle „struktúraképző statisztikai tényező” kezeltém őket, aminek folytán jelöltemet is az említett funkciók betöltése alapján tartom alkalmasnak akadémiai tagságra. Ez azonban nem életkorommal (89.) járó elidegenedés „hozadéka”, hanem annak a szellemi elkérgesedésnek a következménye, amit az évek hoznak magukkal.

\* \* \*

Ám hagyjunk békét az elmélet e bozótosának, s térjünk vissza az emlékek valóságos világához.

\* \* \*

Minap, mint afféle szobafogságra ítélt, de még úgyahogy mozgásképes (85-90 közti) nyugdíjas, arra vetemedtem, hogy társalgó-, fogadó-, ebédlő-, könyvtár,- dolgozó-, beteg-, háló- (s ki tudja még hányféle funkciót ellátó) szobámban körülnézzek az ágyamhoz legközelebbi könyvespolc állományában, mert innen, 2–3 méterre betegágyamtól már nem tudom megkülönböztetni és azonosítani az ott sorakozó köteteket pusztán azok színe, nagysága, könyvgerincük vékony vagy vastag volta alapján, s ezért közelebből is szemügyre kell vennem őket, ha pont arra az egyre van szükségem... Így találtam rá egy már-már feledésbe merült, vagy tizenkét-tizenhárom éve épp abban a sarokban porosodó és még a 90-es években egy debreceni kollégámtól küldött könyvre, amit nálunk akkor nem lehetett beszerezni, noha többeket is érdekelt volna, hisz a fedőlapján nagy piros betűkkel volt olvasható egy kissé rejtélyes fogalmazásban, hogy: Kiss Ferenc és Szabadka...

Mondom, kissé rejtélyes fogalmazásban, de mondhatnám úgy is, hogy pontatlanul, mert nemcsak „és Szabadka”, hanem éppúgy „és Újvidék, Zombor, Versec, Zenta, Szenttamás” stb. is szerepelhetne a címlapon. Igaz ugyan, hogy a Hagymány és mérték című írásában Kiss Ferenc „veszélyesnek” tartja e két fogalom ellentmondásából származó következményeket, a hagyomány túlsúlyát a vajdasági könyvkiadásban, az irodalmi kultúra ápolásában, a műalkotás esztétikai minősítésében, humánus tartalmainak megállapításában stb. Ugyanis a könyv 93–94. oldalán ez olvasható: „Boriék hagyomány-tudatosító munkájának nem ez a célja, nem az értékek kirekesztése, vagy hamis rangsorolása. De kísérti ennek veszélye. Észlelhető ez abban a kiadásterveben is, mely szintén a Létünkben olvasható. A tervezet egésze átgondoltnak, nagyvonalúnak látszik, több ponton értékes, izgalmas kiadványokat ígér... Ahogy e tervezetet nézem, magam is találok magyarázatot minden részletére, gazdái biztosan meggyőzőbbekkel is szolgálhatnak. Ha mégis az a sejtésem, hogy kidolgozásuknál az értékszempontok nem érvényesültek elég határozottan, annak az említettekén kívül más oka is van. Ilyen ok mindenek előtt a Hagymányaink című antológia néhány olyan darabja, amely csak úgy vajdasági, hogy erőtlen visszhangja némely budapesti jelenségnek. A felsorolt példák közül a szerző azt a következtetést vonja le, hogy azok aligha alkalmasak a

vajdasági esztétikai kultúra megalapozására. Különösen hibáztatható két szabadkai tanár ténykedése e téren: Toncs Gusztáv és Loósz Istváné: „A kérdés legkényesebb része egyszersmind alapkérdésünkhöz is visszavezet: túl a színvonalon mi az, ami Loószban jellegzetesen vajdasági? Az, hogy Szabadkán tanított, vagy hogy könyve ott jelent meg? A szellemiség lényege szempontjából ezek nem döntő tényezők. Loósz Ady-könyve bármely vidéki tanáregyesület kebelében megszülethetett volna... E példa a többivel együtt tendenciát jelöl – a kiemelés, súlypontképzés, tudatosítás, publikálás olyan tendenciáját, mely a vajdasági magyarság irodalmi kultúrájának a színvonalára is kihathat... Ez azt jelentené, hogy az élő irodalom értékelésében szinte kényszerűen érvényesülő elnézés a „sajátos” hagyomány felől is szentesítene egy alacsonyabb különmértéket. Holott épp az egyetemesség mezőnyének versenyfeltételeihez edződni – ahogy én látom – volna most a feladat. És azt hiszem, az olvasó érdekei is ezt kívánják.”

\* \* \*

„Boriék” azonban úgy vélik, hogy a hagyomány és mérték aránytalanságainál jóval nagyobb veszélyek is leselkednek korunk magyar irodalmára. Például az, amiről a „Boriék” egyike már negyven esztendeje úgy nyilatkozott, mint az irodalom olyan szemléletéről, amely egyedül annak társadalmilag hasznosítható vonatkozásában ismerte el a mű értékét. Ezzel megteremtette ugyan az irodalmi élet kényszerű ideológiai egységét, de határt is szabott a szellemi szabadságnak és az egyéniség útkeresésének. S amiről most, negyven év múltán is hasonlóan gondolkodik és vall egy néhány hónappal ezelőtt nyolcadik kiadást megért tankönyvében:

„A két világháború közti évtizedben a jugoszláviai magyar irodalom a kisebbségi öntudat ébrentartásának és ápolásának az eszköze volt, másrészt – különösen a Híd körül csoportosult írók gyakorlatában – az irodalom az osztályharcot szolgálta. A lapok, a folyóiratok, az antológiák már címükben is az irodalom mozgalom voltát hangsúlyozták: Kalangya, Kéve, Akácok alatt, Híd, Szervezett munkás stb. Mindkét koncepció korlátai hamar megmutatkoztak: egyrészt egyfajta szigetirodalom alakult ki, amely óvatosan el-sáncolta magát az „idegen” befolyásoktól, s igyekezett egy önelvű, „vajdasági”, helyi színeket hangsúlyozó irodalmiságot kialakítani, s így mind tartalmi, mind művészi tekintetben lassan sorvadásnak indult. A másik irányzat, az úgynevezett „szociális irodalom”, eleve lemondott a művészi ábrázolás és kifejezés elsődleges szempontjáról, mert számára a „helyzettudatosítás”, az osztályharc szolgálata volt a fontosabb,

s ha ez a proletkultos, publicisztikai irányzat létre is hozott néhány figyelemreméltó alkotást, az nem annyira a program elveinek menetirányában jött létre, mint inkább az írók egyéni tehetségének eredményeképpen.” Ez azonban a tárgyalt könyv összeállítóit sok évtized múltán sem aggasztja túlságosan, hisz ennek az előszavától kezdve a Kiss Ferencsel készített interjúkig még csak egy lapalji jegyzet sem adja a jelét.

És itt még egy megjegyzés. Az, hogy az előző mondat többszámú alanyhasználat (a könyv „összeállító”) nem egyszerű replikája a „Boriék” többesének, hanem csupán enyhe tiltakozás jele a „szakadárok”, a „szeparatisták” gyanúsítása ellen, aminek a kezdeményezője a könyv jelzője szerint a „fantomcsináló” Bori Imre. Az általa szorgalmazott kiadói tervek, írói életművek, életrajzok, stb. megjelentetése s érdemen felüli értékelése ugyanis oda vezethet – olvassuk a könyvben –, hogy az egyetemesen és nemzeti szinten is elfogadott hagyomány helyett egy minőségileg alacsonyabb rendű szellemi örökséget avat a vajdasági magyarság hagyományává. U. i. másutt, egyéb magyarlakta régiókban is folyik a hagyományok kutatása. „Bori viszont, mint egy új nemzetalapító, olyan kiadási terveket erőltet, melyek a közművelődésre és a könyvkiadásra fordítható anyagi és szellemi erő jóval nagyobb részét emésztheti föl, mint amilyenre a felfedezett művek érdemesek. S ami nagyobb baj, népe történelmi tudatát is elsősorban erre a gyengébb teherbírású anyagra akarja alapozni.”

\* \* \*

Tudjuk, hogy a polgárinak mondott történettudomány jelese, Szekfű Gyula már vagy közel száz éve tisztázta e kérdést. Szövegéből a magyar szellemi regionalizmus társadalmi gyökerei egyértelműen világossá válnak az olvasó előtt, de amelyekből, úgy látszik, csak a nemzetiségi magyar vonta le a tanulságot. (Ez derül ki a tartalomjegyzékből is: Válasz Bori Imrének, Herceg János: Két világ stb.)

Az egész könyv ugyanis csupa pörlekedés, gáncsoskodás, kritika, vitacikk s ehhez hasonlók. Lapja in pedig egy sor ismerős név, többek között e sorok írója is, mint Bori Imre szerzőtársáé (a könyv sugalmazása szerint inkább büntársáé, hisz legalább tucatnyi tankönyvet, akadémiai irodalomtörténetet s egyebet irtunk közösen.)

Valami hirtelen föl villan előttem: amikor először benéztem az írásokba, rögtön feltűnt azok barátságatlansága irántunk. Ezért félretettem a könyvet, hogy kellő higgadsággal nyúljak majd hozzá, ha netán kommentárt akarnék róla írni. Ez azonban a mai „nyugodtabb” légkörben sem látszik könnyű dolognak.

S most még néhány szót a mai tanulságokról, amiről az előbbieken is említést tettünk. Egyebek között arról, hogy nekünk, „vajdaságiaknak” nem kell a szomszédba – a határon túlra – mennünk azért, aminek itthon is bővében vagyunk, s amihez egy nemrégiben sajnálatos gyászír szolgáltatót példát. Pontosabban szólva: alkalmat, hogy elgondolkodjunk irodalmi életünk egy torz jelenségén: kritikai tevékenységünk elbizonytalanodásán, valamint esztétikai érzékünk háttérbe szorulásán értékelő és méltató munkánk során. Mostanában magam is sokat küszködöm azzal a csöppet sem kellemes tudatállapottal, szemléleti kényszerrel, az eszmék sokféle változatával, ami szellemi – irodalmi- művészi világunk oly sok zavarának az oka. Ezúttal is azt szeretném hangsúlyozni, hogy ha a múlt- és jelenszemléletünket továbbra is a TÉR ÉS IDŐ transzcendens fogalmainak rendeljük alá (ami éppen e fogalmak „meghatározhatatlansága”, „értelemfölöttisége” folytán a politikai-ideológiai szándék leggazdagabb vadászterülete), nem pedig a humanizált TÁJ ÉS KOR esztétikai és emberi indítékainak, amelyek az alkotói értékek igazi termőtalaja, akkor az itt említett fogyatékoságainktól aligha mentesülhetünk.

Egy aránylag fiatal, nagyszorgalmú, hasznos munkát végző irodalom- és művelődéstörténész kollégánk váratlan elhunytának a visszhangjáról van szó, s ezzel összefüggésben szellemi közéletünkben végzett tevékenységének méltatásáról, életművének mérlegeléséről. (A TÉR ÉS IDŐ megannyi próbájáról). Tizenöt-húsz évvel ezelőtti munkáiról, értekezéseiről, könyveiről többnyire kemény, visszautasító, elmarasztaló hangon szóltak kritikusai, viszont a mai minősítések, a prózai és versnekrológok himnikus hangon, ódai szárnyalással beszélnek a „magányos őriárról”. Elég csak néhány címre vagy kiragadott sorra utalnunk, hogy ezt illusztráljuk:

Kispolgári jeremiáda vagy irodalmi titánkodás? (1980)

Pletykálódás és indulatok (1995)

A betokosodott kudarc (1996)

A populista irodalomszemlélet útvesztői (1996)

Irodalomtörténet és vérpad (1995)

Idézetek a butaság Könyvéből (1996)

Másfelől pedig néhány idézet az elmúlt évek, napok, hetek szövegeiből:

*Jaj, Gábor, most ki fog ostromozni,  
Kígyószisszenéssel útra terelni  
a bozótból, ahova feküdtünk restelmeinkbe bújva.  
Naptámadatra ajtónkon ki dörömböl?  
Megszörnyült sebeinket ki felfedni jöttél,  
hagytál ótvaros magányban. Szégyen.*

A túlélés szégyene pirít.  
 Azt mondjam-e: gyámolunknak tudva  
 Könyökünkkel sokszor rádpihenve  
 (mert te meg nem fáradoztál,  
 vasárnap sem el nem pihentél, sőt ösztökölt  
 az ünnep, behozni valami tartozást, amit  
 jókedvvel átvállaltál),  
 most hanyatt-homlok földre esettek vagyunk.  
 Gábor, most malmaink zúgása halkul,  
 Fogyatkoznak az ételnek őrlői,  
 Ablakaink sorba meghomályosodnak, és  
 Fennakad hangjuk éneklő leányinknak,  
 Mert nincs, ki hallja szónk, bár füle van.  
 Nincs ideje, bizony nincs a gyásznak.  
 Ideje van most a harsogó hangnak, a  
 Kigyómarásnak,  
 És a biztató szólásnak.  
 Mondtad: nincs időm játéokra, dolgaim nagyok,  
 Mondtad: ne hagyjuk magunkat, a  
 „Tartsd magad” adys konoksággal  
 idézted folyton.  
 „Mi okból? Mi célból? Mit?”  
 Mit tettünk rosszul, hogy mégis hagyta  
 Elmerülni valód az égi fényben?  
 (Magyar Szó, 2008.)

Vagy pedig a Rózsa Sándor szintjére emelt Renkó betyár „magasából” ítélkezve:

### Vajda Gábor halálhírére

Elszállt idő, ki tudja már,  
 Renkó volt utolsó betyár.  
 Letapostak isten-embert,  
 Bús tájunkon szólni nem mert  
 A süvöltő szél, sem a vér nap.

Borít mindent sötétség-kalap  
 Eget-földet, vizeket.  
 Megfizettük a tizedet!  
 Megfizettük a tizedet!

Renkó hörög, kötél szorít,  
 Levegő nincs, sötét borít.  
 Bitófának szép tövében  
 Királytüske szép kövéren.

Renkó betyár lelke freccsen,  
 Kisebbségi kecseszkecsken:  
 Pofán verünk minden nyárfát,  
 Kihéréljük testünk árnyát,  
 Csomót kötünk a nyelvünkön,  
 Nemzetiség könyökünkön!  
 (Nét Nap, 2008)

A téma, a személy, amiről és akiről a fentiekben szó van: változatlan. Nagyobbára az olvasói közeg is. Mivel járult hát hozzá a megítélések tárgya az ítélethozók merőben eltérő hangneméhez? („Mi okból? Mi célból? Miért?”) „Mindössze” azzal és úgy, hogy meghalt. S itt jutottunk el ítélethozatalunk kavalkádjának megfejtéséhez: a szellemi-irodalmi-művészeti alkotást (de az alkotó ember világát sem) nem önmaga belső forrásaiból értelmezzük, hanem az ideológia idegen közegéből eredeztetjük. Határon innen és túl.

Ezek előrebocsátása után nem lesz fölösleges a Látószögben közölt előadásom intelmeivel előhozakodnom, amelyről úgy gondolom, hogy kellőképpen illusztrálják a Bori Imrével való szellemi rokonságunkat, amit az ő *Ember, táj, történelem* című könyve tesz kézzelfoghatóvá az esztétikai alkotás komponenseiről beszélve. Teszem ezt kritikai irodalmunk mai művelőinek okulására, s nem utolsósorban abban reménykedve, hogy egykori „gondolkodótársam” valahol a végtelenben rábólint okos fejével.

### Zárszó

Bizarrnak, talán hátborzongatónak is tűnhet a tényekben már lezárt, befejezett és végleges formát öltött szellemvilágokat megidézni, azokat egymással, esetleg a sajátunkéval szembesíteni, felülvizsgálni vagy magunkévá fogadni, sőt még értelmezni is. Ez azonban nemcsak az egyénekre vonatkozó eljárásainkra jellemző, hanem a társadalmi, nemzeti, sőt az egész emberi közösségre vonatkozó tevékenységünkre is. Az emberi haladás, az előbbrejutás egyik feltétele a történelem egész folyamán. Mi sem természetesebb, mint a nemzetiséginek mondott irodalom élettanának vizsgálatára is. Sőt: a „túlélés” fontos tényezőjét látjuk benne.

Újvidék, 2008.